

Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Τό σημείωμα τούτο όφείλεται στήν παρότρυνση τού φίλου και συναδέλφου Στυλιανού Άλεξίου. "Όταν πράγματι τού διηγήθηκα τά περιστατικά πού άκολουθούν, μέ δεβαίωσε ότι ή μαρτυρία μου, πού έχει τίς ρίζες της στά παιδικά μου οικογενειακά διώματα και, κυρίως, στίς διηγήσεις τής γιαγιάς μου, έχει κι αυτή τήν άξία της για μιά συστηματική μελέτη τού προβλήματος τής μεταλαμπάδευσης τής κρητικής λογοτεχνίας στήν Έπτάνησο κι έπειτα, διά μέσου τής Έπτανήσου, στόν ύπόλοιπο έλληνικό χώρο, ιδιαίτερα δέ στή μελέτη τού προβλήματος τής άπομνημόνευσης τού προσωπικού γραφτού λογοτεχνικού έργου και τής λειτουργίας της στήν άνώνυμη προφορική λαϊκή παράδοση: στό δημοτικό τραγούδι, στά παραμύθια, στίς λαϊκές διηγήσεις. Τό πρόβλημα αυτό μόλις τελευταία άρχίζει νά άντιμετωπίζεται από τούς έρευνητές και ύπάρχουν γι' αυτό μερικές ειδικές άξιόλογες μελέτες¹.

Είναι βέβαια γνωστή ή διάδοση τού *Έρωτόκριτου*, τής *Θυσίας τού Άβραάμ*, τής *Βοσκοπούλας*, τής *Έρωφίλης* στά λαϊκά στρώματα, όπως δείχνουν οι άλλεπάλληλες λαϊκές εκδόσεις τους και ή άπομνημόνευση, ως τούς καιρούς μας, όλόκληρων άποσπασμάτων, μικρών ή μεγαλύτερων, από τά πιό δημοφιλή έργα, όπως για παράδειγμα τής *Βοσκοπούλας*, για τήν όποία ό Σολωμός μαρτυρεί, γύρω στά 1824, ότι «δέν είναι γυναίκα νά μή γνωρίζει τό έργο»². Δέν χρειάζεται, νομίζω νά άναφερθει κανείς σέ γραφτές μαρτυρίες για ν' άποδείξει ότι όλόκληρα κομμάτια τού *Έρωτόκριτου* και τής *Θυσίας τού Άβραάμ* θρίσκονται άκόμα στό στόμα λαϊκών, άκόμα και έγγραμμάτων άνθρώπων. Είναι, έπίσης, γνωστό ότι στή διάδοση και στήν άπομνημόνευση αυτή έπαιξαν σημαντικό ρόλο όχι μόνο οι άλλεπάλληλες εκδόσεις και οι παραστάσεις έργων τού Κρητικού Θεάτρου, ή στό πρωτότυπο ή σέ άπλοποιημένες

1. Σημειώνω εδώ τίς πρόσφατες μελέτες, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία: Άλκης Άγγελου, Τό βιβλίο και ό χρήση του: τό λαϊκό άνάγνωσμα, *Τό Βιβλίο στίς προβιομηχανικές κοινωνίες*, Πρακτικά τού Α' Διεθνούς Συμποσίου τού Κέντρου Νεοελληνικών Έρευνών, Άθήνα 1982, σ. 159-168. Άλέξη Πολίτη, Τό βιβλίο μέσο παραγωγής τής προφορικής γνώσης, Δυσκολίες και προβληματισμοί γύρω από τό θέμα, *δ. π.*, σ. 271-282, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία. Hans Eideneier, *Ausläufer byzantinischer Dichtung in zypriotischen Volksliedern beweis mündlichen Überlieferung*, *Άντίχαρη, Άφιέρωμα στόν καθ. Σταμ. Καρατζά*, Άθήνα 1984, σσ. 97-109. Manusos I. Manusakas - Walter Puchner, *Die vergessene Braut*, Wien 1984.

2. Κ. Θ. Δημαρά, *Ίστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*³, Ίκαρος, 1972, σ. 76, 522.

διασκευές³, ακόμα απαγγελίες του *Ἐρωτόκριτου* σε λαϊκές γιορτές⁴, ἢ ἀπὸ τὸ διάβασμα λαϊκῶν ἐκδόσεων τῶν κρητικῶν ἔργων, μπροστὰ σὲ ἀκροατήριο σὲ διάφορες εὐκαιρίες⁵, σὲ οἰκογενειακὲς ἢ φιλικὲς συγκεντρώσεις ὄχι μόνον γιορταστικὲς ἀλλὰ καὶ στὰ ἐργατικὰ νυχτερία.

Τέτοιες περιπτώσεις θὰ ἤθελα ν' ἀναφέρω ἀπὸ τὴ Λευκάδα. Κι ἐδῶ ὡς τὸ τέλος περιῖπου τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ ἐγίνονταν στὸ καρναβάλι γιορτές καὶ παραστάσεις στὴν πλατεία· σ' αὐτές τίς παραστάσεις παίζονταν καὶ ἡ *Θυσιά τοῦ Ἀθραάμ* καὶ ἡ *Ἐρωφίλη*. Ἀπὸ τίς παραστάσεις αὐτές ὁ ἀγράμματος λαὸς κρατοῦσε τὴ γενικὴ ὑπόθεση τοῦ ἔργου πού τὸ 'κανε διήγηση μὲ μερικὸς χαρακτηριστικὸς στίχους. Ἀπὸ τέτοια παράσταση στὴ Λευκάδα, καθὼς μὲ ἐβεβαίωνα ἡ γιαγιά μου, ἤξερε τὴν ἱστορία τοῦ Πανάρετου καὶ θυμᾶται τοὺς παρακάτω στίχους πού ἀπόμειναν καὶ στὴ δική μου μνήμη:

*καὶ τίνος εἶν' ἡ κεφαλὴ πού βλέπω ἐδῶ κομμένη;
τοῦ φίλου σου τοῦ ἀγαπητοῦ ἀσπλαχνη θυγατέρα
σήμερα τοῦ τὴν ἔκοψα μὲ τὴ δεξιὰ μου χέρα.*

³ Ἦταν μεγάλη ἡ ἐκπληξή μου ὅταν πρωτοετῆς στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀναγνώρισα τοὺς στίχους πού ἀπάγγειλε ἡ γιαγιά μου στὴν *Ἐρωφίλη* πού μοῦ δίδαξε ὁ Βέης ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Ξανθουδίδου τοῦ 1928⁶.

⁴ Ἀπὸ τέτοιες παραστάσεις, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διαβάσματα τῶν ἐντυπῶν ἐκδόσεων σὲ συγκεντρώσεις προέρχεται ἡ ἀπομνημόνευση μεγάλων ἀποσπασμάτων τῆς *Θυσιάς τοῦ Ἀθραάμ* καὶ τοῦ *Ἐρωτόκριτου* πού ἡ γιαγιά μου, οἱ συνομήλικές της γειτόνισσες, δύο ἀπὸ τίς ὁποῖες, ἄς σημειωθεῖ, ἦταν ἀπὸ τὴν Κρήτη, κι ἐμεῖς ἡ νεώτερη γενιά πού τίς ἀκούγαμε, θυμόμαστε ἀκόμα.

Βρισκόμαστε στὴν ἐποχὴ ὅπου τὰ δίχτυα τῶν ψαράδων πλέκονταν ἀκόμα μὲ τὰ χέρια ἀπὸ τίς γυναῖκες τοῦ νησιοῦ μας. Οἱ ψαράδες καρaboκυραῖοι μοίραζαν σὲ διάφορα σπίτια καὶ στίς συντροφικές τῶν γυναικῶν πού ἤξεραν τὴν τέχνη τὰ νήματα καὶ παραλάβαιναν ἔπειτα ἔτοιμα τὰ δίχτυα τῆς τράτας συναρμολογημένα. Τέτοια μαστόρισσα ἦταν καὶ ἡ γιαγιά μου πού μαζί μὲ μερικὲς γειτόνισσες, μαστόρισσες καὶ κείνες, καθὼς καὶ τίς κόρες τους ἔπλεκαν τὰ διάφορα τμήματα τῆς τράτας. Πολλές

3. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, 'Η «Ἐρωφίλη» στὴ δημόδη παράδοση τῆς Κρήτης. Δραματουργικὲς παρατηρήσεις στὶς Κρητικὲς παραλογές τῆς τραγωδίας τοῦ Χορτάση, *Ἀριάδνη*, τόμ. Α', Ρέθυμνο 1983, σσ. 173-235, ὅπου καὶ πλούσια παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιά τίς θεατρικὲς παραστάσεις στὴν Ἐπτάνησο Γλ. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουλίδου, *Τὸ Θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ 17^{οῦ} μέχρι τοῦ 18^{οῦ} αἰῶνος*, Ἀθήνα 1958. Σπ. Εὐαγγελάτου, *Ἱστορία τοῦ θεάτρον ἐν Κεφαλληνίᾳ*, Ἀθήνα 1970. Δ. Λουκάτου, Οἱ λαϊκὲς ἀποκριὲς στὴν Κεφαλονία, *Ἐπανησιακὴ Πρωτοχρονιά*, Ἀθήνα, 1960, σ. 149 κ. ἔξ. Manusos I. Manusakas - Walter Puchner, *Die vergessene Braut*, σ. 7 κ. ἔξ.

4. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ. π., σ. 84, Ξανθουδίδου, *Ἐρωτόκριτος*, σ. CLXXI. Γενικότερα γιά τὴν ἐπίδραση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας στὴν Ἐπτάνησο βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, ὁ. π., σ. 68 κ. ἔξ. 79, 85-86, 229 κ. ἔξ. 474. Πανταζῆ Κοντομίχη, *Τὸ Νεοελληνικὸ Θέατρο*, Ἀθήνα 1964, σ. 104: Στὸ χωριὸ Κατωμέρι τοῦ Μεγανησιοῦ Λευκάδας παίχτηκε τὸ 1900 *Ἐρωτόκριτος* ἀπὸ ντόπιους ἐρασιτέχνες.

5. Ἀλέξης Πολίτης, ὁ. π., σσ. 274-275.

6. *Ἐρωφίλη* (ἐκδ. Ξανθουδίδου, Ἀθήνα 1928), Ε' 388-390.

φορές τά βράδνα κατέβαιναν στό σπίτι καί δούλευαν νυχτέρι καί κατ' ἀπαίτησή των, ἐγώ ὁ γραμματισμένος τοῦ σπιτιοῦ, ἀκόμα στό Δημοτικό, μέ τό φῶς τῆς λάμπας ἢ τοῦ λυχναριοῦ τούς διάβαζα τόν *Ἐρωτόκριτο* ἢ τή *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*. Ἐκεῖνο ὅμως πού εἶναι χαρακτηριστικό εἶναι τοῦτο: ὅταν ἦ γιαγιά μ' ἔστειλε ν' ἀγοράσω στό κεντρικό βιβλιοπωλεῖο τῆς Λευκάδας, στό βιβλιοπωλεῖο τοῦ Τσιρίμπαση, κάποια λαϊκή ἔκδοση τοῦ ἔργου (αὐτά γίνονται πρὶν ἀπό τή μικρή ἔκδοση τοῦ Ξανθοῦδίδη τοῦ 1928), τοῦ Σαλιδέρου, ἄν θυμᾶμαι καλά, μοῦ σύστησε: «Νά πεῖς στό βιβλιοπώλη νά σοῦ δώσει τόν κρητικό *Ἐρωτόκριτο*, κι ὄχι τόν ἄλλον».

Ποιός ἦταν αὐτός ὁ ἄλλος *Ἐρωτόκριτος*, ὁ μὴ κρητικός; Μοῦ εἶναι δύσκολο νά πιστέψω ὅτι τό ἄνοστο φαναριώτικο στιχοῦρημα, ὁ *Νέος Ἐρωτόκριτος* τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ, θά ἦταν γνωστό στό ἑφτανησιώτικο κοινό καί στήν ἀγράμματη γιαγιά μου, μόλονότι κι αὐτό φαίνεται ὅτι εἶχε κάποια διάδοση, κυρίως σέ ἀστικούς κύκλους, ἐφ' ὅσον ἀριθμεῖ μερικές ἐκδόσεις⁷. Θά πρόκειται μᾶλλον γιά ἀποκαθαρμένες ἐκδόσεις ἢ γιά ἄλλες καθαρευουσιάνικες διασκευές. Ὁ φίλος συνάδελφος Νάσος Βαγενᾶς μοῦ ὑποδεικνύει ἕναν ἑφτανησιώτικο *Νέο Ἐρωτόκριτο*, πού ἀποδίδεται στόν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο, λόγιό τοῦ 18ου αἰώνα, γιά τόν ὁποῖο ἐτοιμάζει κάποιο σημείωμα⁸. Σημειῶνω ἀκόμα ὅτι κυκλοφόρησε ἐπίσης καί καθαρευουσιάνικη διασκευή τοῦ *Ἐρωτόκριτου* πού τυπώθηκε τό 1906 στήν ἴδια τήν Κρήτη ἀπό κάποιον Κ.Σ.⁹. Ὅποιος κι ἄν εἶναι αὐτός ὁ ἄλλος, ὁ μὴ κρητικός *Ἐρωτόκριτος*, ἢ

7. Γιά τόν *Νέο Ἐρωτόκριτο* τοῦ Φωτεινοῦ καί τίς ἐκδόσεις του βλ. Ξανθοῦδίδη, *Ἐρωτόκριτος*, Ἡράκλειο 1915, σ. IV, Α. Βρανούση στό *Τό Βιβλίο στίς προδιομηχανικές κοινωνίες*, ὁ.π., σ. 366. Τοῦ ἴδιου, *Οἱ πρόδρομοι* [Βασική Βιβλιοθήκη, ἀρ. 11], Ἀθήνα, σ. 61. Ἰδιαίτερα στήν εἰσαγωγή τῆς ἐκδόσεως τοῦ *Ἐρωτόκριτου* τοῦ Στ. Ἀλεξίου (Ἀθήνα 1980), σ. ρβ' καί τή βιβλιογραφία πού συγκεντρώνεται στή σ. 176. Ἀναφέρονται οἱ κάτωθι ἐκδόσεις: Βιέννη 1818, Κωνσταντινούπολη 1845, Σμύρνη 1864. Ἐκδοση ἐπίσης στήν Ἀθήνα. Ὁ Ἀλεξίου σημειώνει ὅμως ὅτι ἡ διασκευή τοῦ Φωτεινοῦ δέν γνώρισε σημαντική ἐπιτυχία στήν Ἑλλάδα, ἀλλά στίς παραδουνάδιες ἡγεμονίες, ὅπου ἡ φαναριώτικη ἐπίδραση ἦταν ἰσχυρή. Ἐκεῖ ἐγινε ἀγαπητό ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων ἀστών καί τῶν ἐλληνομαθῶν Ρουμάνων.

8. Τό πληρέστερο σημείωμα γιά τόν Ἰωάννη Λαζαρόπουλο δρῖσκεται στόν Π. Χιώτη, *Ἀπομνημονεύματα Ἐπατήσου*, τόμ. 7, Νέα ἔκδοση συμπληρωμένη, Ἀθήνα 1981, σ. 74. Ὁ Χιώτης σημειώνει ὅτι ὁ Ζακύνθιος Ἰωάννης Λαζαρόπουλος ἦταν σύγχρονος τοῦ Κουτούζη, ὅτι μετέφρασε σέ στίχους τή *Ζηνοβία* τοῦ Μεταστάσιου, πού τυπώθηκε στό τότε τυπογραφεῖο Ζακύνθου. (Ἡ Γλ. Πρωτοπαπᾶ - Μπουμπουδίδου, *Τό Θέατρον ἐν Ζακύνθῳ*, σ. 46, ἀναφέρει ὅτι ἔχουν σωθεῖ ἀπό τή μετάφραση αὐτή ἀποσπάσματα. Πρβλ. Δημ. Σπάθη, *Ὁ διαφωτισμός καί τό Νεοελληνικό Θέατρο*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 117 σημ. 17). Πάντα κατά τόν Χιώτη, ὁ.π., ὁ Ἰωάννης Λαζαρόπουλος ἔγραψε ἀκόμα σέ δεκαπεντασύλλαβους ἐρωτικά ποιήματα, «ἐπικό ποίημα *Νέος Ἐρωτόκριτος*» καί ἄλλα. Ὁ Βρετός (*Νεοελληνική Φιλολογία*, μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1854, σσ. 73 καί 213) τόν ἀναφέρει ὡς ἐκδότη, στή Βενετία τό 1747, ἐνός «λόγου πανηγυρικοῦ εἰς τιμὴν καί ἔπαινον τοῦ Ἁγίου καί θαυματουργοῦ Σπυρίδωνος, ἐπισκόπου Τριφυθῶντος, καί προστάτου Κερκύρας, πού ἔγραψε ὁ Ἱερολογιώτατος Διονύσιος Κόνταρης, ὁ κατόπιν ἀρχιεπίσκοπος Λευκάδος καί Ἁγίας Μαύρας. Ἀπό δὴ πιθανότατα ὁ Κ. Σάθας (*Βιογραφίαι τῶν ἐν γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 609) συνάγει ὅτι ὁ Ἰω. Λαζαρόπουλος ἦταν Λευκάδιος. Ὁ συνάδελφος καί φίλος Π. Ροντογιάννης στήν ἀνέκδοτη ἐργασία του γιά τήν παιδεία στή Λευκάδα, δέν συνάντησε στίς ἑξαντηλικές ἔρευνές του κανένα Λαζαρόπουλο Λευκάδιο. Ἀναφέρει ὅμως κάποιον Ἰωάννη Παναγιώτη Λάξαρη, ἰατροφιλόσοφο πού παντρεύτηκε τό 1755 τήν ἑγγονή τοῦ γνωστοῦ ζωγράφου Παναγιώτη Δοξαρά. Βλ. ὅμως *παρακάτω*, σελ. 339-343 τό ἄρθρο τοῦ Νάσου Βαγενᾶ.

9. Ὁ Β. Φ. Τωμαδάκης ταυτίζει τόν Κ.Σ. μέ κάποιον Κωνσταντῖνο Συδάκη. Βλ. τήν ἔκδοση

παραπάνω σύσταση τῆς γιαγιᾶς μου προερχόμενη ἀπό λαϊκό δέκτη, μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ποιητικὴ εὐαισθησία τοῦ ἑφτανσιώτικου λαοῦ. Ἐλλωστε ἀπὸ τὸ ἑφτανσιώτικο κλίμα προέρχεται καὶ ἡ πρώτη ἀναγνώριση τῆς ποιητικῆς ἀξίας τοῦ κρητικοῦ ἀριστουργήματος καὶ ἡ φιλολογικὴ του καταξίωση¹⁰.

Ἐκτός ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς ἀπομνημόνευσης στίχων ἢ ἀποσπασμάτων γνωστῶν προσωπικῶν ποιητικῶν ἔργων τῆς κρητικῆς, κυρίως, λογοτεχνίας καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τους πού γίνεται στὴν προφορικὴ παράδοση, ἢ ἀκόμα καὶ στὴ γραφτὴ, μέ τὴ δημιουργία ἢ νέων δημοτικῶν τραγουδιῶν ἢ καὶ γραφτῶν διασκευῶν γιὰ θεατρικὲς παραστάσεις ἢ ἀκόμα εἰσαγωγῆς μοτίβων σέ δημοτικά τραγούδια μέ ἐντελῶς ἄλλη ὑπόθεση ἀπὸ τὸ ἔργο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ δάνεια, ὀρισμένα παραμῦθια πού περιέχουν στίχους παρουσιάζουν μίαν ἄλλην ὄψη τοῦ ἴδιου προβλήματος: τὴν ἀνίχνευση προσωπικῶν τυχόν ποιητικῶν ἔργων ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται τὰ παραμῦθια καὶ οἱ μνημονευόμενοι μέσα σ' αὐτὰ στίχοι. Κι ἔπειτα ἡ λειτουργία στοῦ παραμῦθι ἢ στὴ λαϊκὴ διήγηση τῶν στίχων αὐτῶν¹¹.

Μιά πρόχειρη ματιὰ στοῦ μεγάλο ἀριθμὸ τέτοιων παραμυθιῶν δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ στιχοῦργήματα αὐτὰ μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σέ δύο μεγάλες κατηγορίες:

1. Στιχοῦργήματα, συνήθως ὀλιγόστιχα, 2-4 στίχοι, πού, ὅπως δείχνει ὁ λαϊκὸς χαρακτήρας τῆς τεχνοτροπίας τους, ἔχουν συντεθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαϊκὸ συνθέτη τοῦ παραμυθιοῦ ἢ ἀπὸ τὸν κάθε φορὰ ἀφηγητὴ του. Οἱ στίχοι αὐτοὶ μέ τὴ λαϊκὴ τους κατασκευή μποροῦν ἐπίσης νὰ προέρχονται ἀπὸ δημοτικά τραγούδια πού ἔχουν μεταβληθεῖ σέ παραμῦθια, ἢ εἶναι δάνεια ἀπὸ ἄλλα ἄσχετα δημοτικά τραγούδια. Πρόκειται συνήθως γιὰ τυπικούς στίχους παρμένους ἀπὸ λαϊκὰ δίστιχα¹² ἢ ἀκόμα γιὰ ἀποφθεγματικούς στίχους, ὅπως τὸ ὠραῖο δίστιχο τοῦ Ζακυνθينوῦ παραμυθιοῦ:

*Ἄ σ' ἀγαπάει ἡ τύχη σου, τῆς τύχης σου ἔχε χάρη
κι ἂν σ' ἀγαπάει κι ἄλλος κανεῖς, ἔχε κρυφὸ καμάρι¹³,*

πού θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι κρητικὴ μαντινάδα. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία νομίζω ὅτι ἀνήκει καὶ τὸ παρακάτω στιχοῦργημα πού περιέχεται σέ παραμῦθι πού ἔκκουα ἀπὸ τὴ γιαγιὰ μου:

*Ἦρτες Ρῶδο μ', καλῶς ἦρτες
πάρε τὸ σκαμνὶ καὶ κάτσε
καὶ κουκκιά κουκάλισε.
Νά ξεγνάσω νά ροκιάσω
νά σκωθῶ νά σ' ἀγγαλιάσω*

τοῦ Στ. Ἀλεξίου, σ. ρθ' καὶ σημ. 177, ὅπου ἀναγράφονται καὶ ἄλλες νεώτερες διασκευές τοῦ Ἐρωτόκριτου.

10. Στὶς σχετικὲς μαρτυρίες πού συγκεντρώνουν οἱ Ξανθοῦδιδης (Εἰσαγωγή στὴν ἔκδοση τοῦ 1915, σ. CXXXVIII καὶ CXLII κ. ἐξ.) καὶ ὁ Στ. Ἀλεξίου (στὴν ἔκδοσή του, ὁ. π., σ. ρθ' κ. ἐξ.) ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ γνώμη τοῦ Ἀσώπιου πού ἀναφέρει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ. π., σ. 342.

11. Γιὰ τὴ λειτουργία τῶν στίχων στὰ παραμῦθια. βλ. F. Karlinger, *Die Funktion des Liedes im Märchen der Romania*, Salzburg - München 1968 (Salzburger Universitätsreden 34). Μ. Μερακλῆς, Τὰ τραγούδια τῶν παραμυθιῶν στοῦ παραμῦθια μας, Ἀθήνα (χ.χ.) σσ. 178-205, πού μνημονεύονται στοῦ Μ. Manusakas - W. Puchner, *Die vergessene Braut*, ὁ. π., σ. 19.

12. Βλ. πρόχειρα τέτοια παραδείγματα ἀπὸ τὰ παραμῦθια τῆς Ζακύνθου πού δημοσιεύει ἡ Μαριέλλα Μινώτου στὴ *Λαογραφία* 10 (1932), σσ. 393-394, 401, 403, 404, 407, 416, 420, 421, 443, 445, 446.

13. Ὁ. π., σ. 416.

Πρόκειται για στίχους που τραγουδοῦσε μιά φτωχή κόρη που ἔκανε νυχτέρι καί που νυσταγμένη ἀπευθυνόταν στόν ὕπνο που τήν πλησίαζε, ἐνῶ οἱ γειτόνισσες που τήν ἀκουγαν νόμιζαν ὅτι ἀπευθυνόταν στό βασιλόπουλο τῆς χώρας που εἶχε τό ὄνομα Ρῶδος ἢ Ρώδης, μέ τό ὅποιο ὑπέθεταν ὅτι ἡ κόρη εἶχε ἐρωτικές σχέσεις. Μέ τήν ἐπέμβαση τῶν μοιρῶν ἡ κόρη, ὕστερ' ἀπό περιπέτειες, παντρεύεται τό βασιλόπουλο.

Ἐντελῶς ἄλλο χαρακτήρα ἔχουν ἄλλα στιχουργήματα που ἡ τεχνική τους σύνθεση, ἡ ὕφή τους καί ἡ λειτουργία τους στό παραμῦθι ὑποδηλώνουν προσωπικό ποιητικό ἔργο, τοῦ ὁποίου τό παραμῦθι ἀποτελεῖ πεζή διασκευή, που διατηρεῖ πολλούς ἢ λίγους στίχους, ἀνάλογα μέ τίς παραλλαγές.

Τέτοιο εἶναι π.χ. τό παραμῦθι τοῦ Φιορεντίνου καί τῆς Ντολτσέτας (τοῦ τύπου τῆς λησμονημένης μνηστῆς) που διασώζει, ιδιαίτερα στίς παραλλαγές τῆς Κρήτης, τῆς Ρόδου καί τῆς Ζακύνθου, πολλούς στίχους που ἡ κατασκευή τους δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὅτι προέρχονται ἀπό προσωπικό στιχουργήμα, πιθανῶς κρητικό, ἴσως κάποιον ἰντερμέδιο ἄγνωστου ἔργου τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου. Ἡ ἔμμεση ἰταλική πηγὴ τοῦ δραματικο-κωμικοῦ αὐτοῦ στιχουργήματος ἔχει μάλιστα ἐντοπισθεῖ: πρόκειται γιά τό ποίημα *Mambriano* (*Canti* 21.31-23.6) τοῦ Francesco Cieco da Ferrara, τυπωμένο τό 1509. Ἀπό τή λευκαδίτικη παραλλαγή διασώζονται στή μνήμη μου μόνο οἱ παρακάτω στίχοι:

*Θυμᾶσαι Φιορεντίνο μου, λουζόσουν χτενιζόσουν
τά ρέτζινα πουκάμισα σοῦ εἶχα κι ἀλλαζόσου;*¹⁴

Ἐνα ἄλλο παραμῦθι που περιέχει στίχους, καί που δέν ξέρω ἂν ἔχει ἐπισημανθεῖ κι ἄλλοῦ, που κι ἐδῶ ἡ ὕφή τῶν στίχων δείχνει ὅτι τό παραμῦθι στηρίζεται σέ γραφτό προσωπικό στιχουργήμα, εἶναι τό παρακάτω:

Ὅταν γεννήθηκε μιά βασιλοπούλα, ἡ μάνα της ἄκουσε τίς Μοῖρες που τήν μοίραναν νά ὀρίζουν ὅτι ἡ βασιλοπούλα θά συννευρίσκονταν μέ κάποιον μαῦρο καί θά γεννοῦσε ἀραπάκι. Οἱ γονεῖς, γιά ν' ἀποτρέψουν τό μοιραῖο, ἔχτισαν πύργο σ' ἕνα ἔρημο κι ἀπρόσιτο νησί κι ἔκλεισαν μέσα τή βασιλοπούλα συντροφιά μέ τή θάγια της. Ἐτυχε ὁμως νά προσορμιστεῖ στό νησί ἕνα καράβι μέ πλήρωμα μαύρων. Ἡ βασιλοπούλα αἰσθάνθηκε ζωνηρή ἐρωτική ἔλξη γιά κάποιον ἀπό τούς μαύρους ναυτικούς καί ζήτησε ἀπό τή θάγια της νά τῆς ὀργανώσει μιά συνάντηση μαζί του. Ἡ θάγια καταφέρνει ν' ἀνεβάσει τόν μαῦρο στόν πύργο καί ἀποτέλεσμα τῆς συνάντησης ἦταν ἡ γέννηση ἑνός μαύρου ἀγοριοῦ. Γιά ν' ἀποφύγουν τήν ἀναμενόμενη τιμωρία οἱ δύο γυναῖκες ἀποφασίζουν νά σκοτώσουν τό δρέφος καί νά ἐξαφανίσουν τό πτώμα του. Ὁ μακάβριος τρόπος τῆς ἐξαφάνισης τοῦ πτώματος ἦταν ὁ ἀκόλουθος: ἔσφαξαν τό νεογέννητο, τό ἔψησαν καί ἡ βασιλοπούλα ἔφαγε τό ἐξωτερικό καί ἡ θάγια τά ἐντόσθιά του.

Ἐστερα ἀπό χρόνια, ὅταν ἡ βασιλοπούλα ἔγινε ὑπερώριμη γυναῖκα καί κατά τή

14. Γιά τό παραμῦθι τοῦ Φιορεντίνου, τίς διάφορες ἑλληνικές καί εὐρωπαϊκές παραλλαγές του καί γιά τήν πηγὴ τους βλ. Μ. Μανούσακα, *Ἡ Κρητική λογοτεχνία κατά τήν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σσ. 39-40. Ἰδιαίτερα Μ. Manusakas - W. Puchner, *Die vergessene Braut*, ὁ.π. Οἱ συγγραφεῖς συγκέντρωσαν ἐδῶ τίς διάφορες ἑλληνικές παραλλαγές καί ἐπιχειροῦν τήν ἀποκατάσταση (78 δίστιχα) τοῦ χαμένου στιχουργήματος (σσ. 203-209).

γνώμη τῶν γονιῶν της δέν ὑπῆρχε πιά κίνδυνος νά ἐπαληθευθοῦν οἱ ὀρισμοί τῶν Μοιρῶν, οἱ γονεῖς ξαναφέρνουν τήν κόρη τους καί τή βγάγια στό παλάτι. Ἡ βασιλοπούλα, ὅμως, εἶχε πάντα τό φόβο μήπως ἡ βγάγια της προδώσει τό μυστικό καί διαλογίζονταν νά τή θανατώσει. Ἡ βγάγια πού κατάλαβε τά σχέδια τῆς βασιλοπούλας γιά νά τήν συγκινήσει καί νά τῆς δείξει ὅτι τῆς ἦταν πάντα πιστή, τῆς θυμίζει τίς παλιές της ὑπηρεσίες μέ τούς παρακάτω στίχους:

*Θυμᾶσαι πού μου ζήτησες τό μαῦρο τό σταφύλι
καί παρευθεῖς στ' ἀνέδασα ἀπό τό παραθύρι;
Θυμᾶσαι πού τήν ψήσαμε κείνη τήν πεπονέζα
κι ἐσύ ἔτρωγες τά ἔξω της κι ἐγώ τά μέσα;*

Ἡ βασιλοπούλα πείστηκε γιά τήν πίστη τῆς βγάγιας της καί γλύτωσε ἀπό τό θάνατο.

Σ' ἓνα τρίτο, τέλος, παραμῦθι, τοῦ ὁποίου, δυστυχῶς, δέν συγκράτησα τίς λεπτομέρειες, ἀλλά πού τό γενικότερο θέμα ἀναφέρεται στόν ἔρωτα ἑνός βασιλόπουλου πού χάρισε σέ μιά φτωχιά κόρη ἓνα δαχτυλίδι, καί πού στό τέλος τήν παντρεύτηκε, ὑπάρχουν οἱ παρακάτω ὠραῖοι στίχοι πού τοποθετοῦνται στό στόμα τῆς κόρης πού κεντᾶ τή νύχτα χωρίς φῶς. Σέ ἐρώτηση κάποιας γειτόνισσας πῶς καταφέρνει νά κεντᾶ χωρίς φωτισμό ἀπαντᾶ:

*Νά ζήσει ὁ Σπύρος (ἢ ὁ Ρήγας) Τάνταρος (ἢ Τάνταλος)
κι ὁ Ρήγας τσ' Ἀγγλιτέρας
τό δαχτυλίδι πού φορῶ
αὐτό μου φέγγει καί κεντῶ
τή νύχτα τήν ἡμέρα.*

Δέν νομίζω ὅτι οἱ στίχοι αὐτοί εἶναι δημοτικοί. Πρέπει κι ἐδῶ νά ὑποθέσουμε ὅτι ὑποκρύπτεται γραφτό προσωπικό στιχοῦρημα.

Τά παραδείγματα αὐτά, σίγουρα κι ἄλλα πού ἀξίζει τόν κόπο νά συγκεντρωθοῦν καί νά μελετηθοῦν, ἀνοίγουν, ἴσως, τό δρόμο γιά τήν ἀνίχνευση καί ἄλλων, ἐκτός ἀπό τά γνωστά μας, ποιητικῶν ἔργων τῆς προσωπικῆς δημῶδους λογοτεχνίας. Τό πρόβλημα, ἄλλωστε, ἔχει τεθεῖ. Ἐκτός ἀπό τήν περίπτωση τοῦ Φιορεντίνου πού ἀναφέραμε παραπάνω καί τίς σχετικές ἐργασίες τοῦ Μανούσακα - Πούχνερ, ὁ φίλος συναδέλφος Ἀγγέλου¹⁵, δανειζόμενος τήν πληροφορία τῆς Κακουλίδη, ἀναφέρει τήν ὑπαρξη ἔργου ἀβιβλιογράφητου καί ἄγνωστου σέ μᾶς πού σημειώνεται σέ χειρόγραφο κατάλογο τοῦ 16ου αἰώνα. Πρόκειται, ὅπως μέ πληροφορεῖ ἡ κα Κακουλίδη, γιά τό ἔργο «Φραντζέσκος καί Μπέλα», πού σημειώνεται σέ χειρόγραφο τῆς Βιέννης, τόν Vind. Hist. gr. 98 τοῦ 16ου αἰώνα, πού περιέχει κατάλογο διαφόρων βιβλιοθηκῶν ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη στόν κατάλογο τῆς Βιβλιοθήκης Ἰωάννου Σούτσου. Δίδεται μάλιστα καί μιά μικρή σημείωση γιά τό περιεχόμενο τοῦ ἔργου:

15. Ἀλκης Ἀγγέλου, ὁ. π., σ. 163.

*Ἱστορία τοῦ Φραντζέσκου μετὰ τῆς Μπέλας, καὶ ὅπως ἐπῆρε ὁ Φραντζέσκος ἀπὸ τὸ σιδερόκαστρον τὴν Μπέλα καὶ ἔφυγε· καὶ τό χαρτί ἔναι διβδάκινο φιγουράδο*¹⁶.

Ἡ ἀνίχνευση τέτοιων ἔργων στούς καταλόγους τῶν διβλίων καὶ χειρογράφων καὶ ὁ συσχετισμὸς τους μετὰ παραμύθια καὶ τούς στίχους πού περιέχουν θά δώσει, ἴσως, ἀπρόσμενα ἀποτελέσματα.

16. Περιγραφή τοῦ Vind. Hist. gr. 98 βλ. H. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien 1961, σ. 107. Λεπτομερέστερη περιγραφή γιὰ τὴν παραπάνω σημείωση δίνουν ὁ Σπ. Λάμπρος, Ἐρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαι καὶ Ἀρχεῖοις..., *Νέος Ἑλληνομνήμων* 17 (1923), σ. 381-382 (πληροφορία Ἄλ. Πολίτη) καὶ ὁ Γ. Κ. Παπάσογλου στό ἔργο του *Βιβλιοθήκες στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἰσ' αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 63 κ. ἑξ.